

# कोरोना आणि धारावी

## कैलास गौड

वैद्य (फिजिशियन)

धारावी, मुंबई

kailashgaud57@gmail.com

दीडशे वर्षांचा इतिहास असलेल्या धारावी या उद्योगनगरीने कोरोनासारख्या कृत्रिम आणि नैसर्गिक अशा बऱ्याच संकटांचा सामना केलेला आहे. शतकापूर्वीच प्लेगचे संकटही या धारावीने अनुभवलेले आहे. धारावीची भौगोलिक रचनाच अशी आहे की, एके काळी नको असणारा हा भूखंड, पण गुन्हेगार त्याचा उपयोग लपून राहण्यासाठी करीत असत. चार रेल्वे स्टेशन व दोन द्रुतगती मार्ग यांना लागून असलेली ही धारावी. येथे मूळ कोळी समाजाचा कोळीवाडा अस्तित्वात होता. माहीमच्या खाडीतून मच्छिमारी करणारा समाज येथे राहत होता. मुंबईत आल्यावर हक्काने आपले घर करून राहावे आणि आपला उद्योग चालवावा असे हे ठिकाण. दुर्गंधी असणाऱ्या कामासाठी कक्कया व रोहिदास या समाजबांधवानी निवडलेली ही जागा. इथेच मातीच्या वस्तू बनवायला, मडके वितरण करायला आणि भाजणीची भट्टी लावायला निवडलेली जागाही आहे, याला 'कुंभारवाडा' असे म्हणतात. धारावीच्या दक्षिणेकडे, मुंबई स्वच्छ ठेवणाऱ्या कर्मचाऱ्यांसाठी महानगरपालिकेने बांधलेली वस्ती 'माटुंगा लेबर कॅम्प' आहे. चामडी कमावण्यासाठीचा कारखाना व शस्त्रक्रियेसाठी लागणारा कॅटगट धागा बनवणारा 'जॉन्सन'चा कारखानाही धारावीत आहे. यासाठी लागणारा मजूर महाराष्ट्राच्या ग्रामीण भागातून, परप्रांतातून येऊन धारावीत हक्काने राहतो. पिढ्यान् पिढ्या सर्व जाती-धर्माचे लोक गुण्यागोविंदाने राहत आहेत. गरीब व मजूर ही एकच जात इथे होती, आहे. अशा या मजूर वस्तीमध्ये मी गेली पस्तीस वर्षे वैद्यकीय व्यवसाय करीत आहे.

या सर्व काळात मला बदलत्या धारावीचा साक्षीदार होण्याची संधी मिळाली. तसे पाहिले तर काही ना काही साथी सुरू असायच्याच. १९८५-८८ साली 'पंतप्रधान अनुदान प्रकल्प' अंतर्गत झोपडपट्टी सुधारणा झाल्यावर, लगोलग 'झोपडपट्टी पुनर्विकास प्रकल्प'त सुधारणा झाल्या. आरोग्याचे बरेच प्रश्न कमी झाले.

‘झोपडपट्टी पुनर्विकास योजने’त लोकसंख्या वाढली. अडीच किलोमीटर परिघात ‘धारावी’ वसली आहे. तेथील लोकसंख्या आठ ते दहा लाख आहे. एवढी दाट लोकवस्ती असलेली वस्ती कुठेच नसेल. इथे एखादी घटना घडली की, तिची दखल सर्व जग घेते. मग ती १९९२-९३ ची दंगल असो किंवा सध्या चालू असलेली कोरोनाची महामारी असो. जातीय दंगल सुरू झाली तेव्हा अतोनात नुकसान व जीवितहानी झाली. त्यावेळी पोलीस व प्रशासन यांच्यासोबत स्थानिक नागरिकांनी पुढाकार घेऊन ‘शांतता समित्या’ स्थापन केल्या. ‘भिवंडी-पॅटर्न’ राबविण्यात आला. त्यामुळे इतकी झपाट्याने दंगल शमली की, ‘नवा’ धारावी पॅटर्न निर्माण झाला. आजही त्या ‘शांतता समित्या’ कार्यरत आहेत. प्रत्येक सणाला पोलीस समित्यांच्या बैठका घेतात व सामाजिक सलोखा पाळला जातो. धारावीचा नागरिक मुळात जागरूक आहे. त्याला ही उद्योगनगरी नष्ट होऊ द्यायची नाही. धारावी ‘विकासप्रकल्प’ जर सुरू झाला तर नागरिक त्याला पाठिंबा देऊन नक्कीच यशस्वी करतील.

## कोरोना महामारी कशी आटोक्यात आली?

एक एप्रिलला कोरोनाचा पहिला रुग्ण डॉ. बालिगा नगर या आठ इमारती असलेल्या कॅम्पसमध्ये आढळला. त्याला दिल्ली प्रवासाचा इतिहास होता. तो ज्या कुटुंबासोबत राहिला होता, त्या कुटुंबाला कोरोनाची लागण झालेली होती. मुंबईत झपाट्याने रुग्णसंख्या वाढत असताना धारावीतही रुग्णसंख्या वाढायला लागली होती. रोज पन्नासेक रुग्ण वाढू लागले. महानगरपालिकेने तातडीने त्यांच्यासाठी क्वारंटाईन सेंटर सुरू केले. महानगरपालिकेच्या ‘लोकमान्य टिळक रुग्णालया’त जागा अपुऱ्या पडू लागल्या. १७ मार्चपासून राज्यात लॉकडाऊन सुरू झाले. धारावीत लोकांची हालचाल रोखण्यात आली पण रुग्णवाढीचा वेग कमी होत नव्हता. २२ मार्चला शेवटी देशभर लॉकडाऊन सुरू झाले. अत्यंत दाटीवाटीने असलेल्या धारावीत शारीरिक अंतर पाळणे शक्य नव्हते. पोलिसांवर ताण वाढत होता. शहरात वाहतूक थांबली. खाजगी डॉक्टर्स, हॉस्पिटलचे डॉक्टर्स व कर्मचारी धारावीत येऊ शकत नव्हते. त्यामुळे सर्व दवाखाने बंद होते. वयस्कर डॉक्टर्सनी दवाखाने बंद ठेवले होते.

धारावीतील तीनशे डॉक्टरांपैकी जेमतेम चार-पाच डॉक्टर्स दवाखाने उघडे ठेवत होते, त्यांपैकी मी एक होतो. मीही दवाखान्यात जाऊ नये असा दबाव माझ्या मित्रमंडळींकडून व घरून येत होता. पण मी या धारावीत गेली पस्तीस वर्षे काम करीत असल्यामुळे इथला नागरिक माझ्या जगण्याचा एक भाग झाला आहे. त्याच्या अडचणीच्यावेळी डॉक्टर म्हणून माझा सहभाग असणे आवश्यक आहे. मीच घरी बसलो तर माझे पेशंट, धारावीतील नागरिक अजून घाबरून जातील. धारावीच्या आरोग्यासाठीचा हा लढा आहे आणि म्हणून

मला दवाखान्यात गेलेच पाहिजे ही खूणगाठ मनाशी बांधून मी एकही दिवस खंड न पाडता रुग्णसेवा करीत होतो. कोरोनाच्या लक्षणाबाबत मी रोज तपासत असलेल्या पेशंटना काय औषधे वापरावीत, रोगनिदान कसे करावे, पेशंटना धीर कसा द्यावा यासंदर्भात आम्ही डॉक्टर्स मंडळी रोज व्हाट्स अ‍ॅपवर चर्चा करीत असू. रक्तचाचणी प्रयोगशाळा, क्ष-किरण तपासणी केंद्रे बंद होती. वाहतूक बंद असल्याने औषधांचा पुरवठा होत नव्हता. महानगरपालिकेने सर्वच रुग्णालये ताब्यात घेऊन 'कोविड रुग्णालय' म्हणून जाहीर केले होते. खाजगी दवाखाने बंद असल्यामुळे आमच्याकडे भरपूर पेशंट भेदरलेल्या अवस्थेत येत होते. आम्हालाही हा रोग नवीन असल्यामुळे फार काही साहित्य उपलब्ध नव्हते. रोज इंटरनेट व तज्ज्ञ डॉक्टरांशी संपर्क करून मी पेशंटना तपासत होतो. शक्य तेवढे उपचार करत होतो. संशयित रुग्ण मनपा रुग्णालयात पाठवीत होतो. औषधांपेक्षा त्यांना व्याधी काय आहे हे समजावून सांगणे, आपली रोग प्रतिकारकशक्ती कशी वाढवायची, त्यासाठी आहार-विहार कसा घ्यायचा हे सांगणे जास्त महत्त्वाचे होते. मी तर माझ्या दवाखान्याजवळ असलेल्या रिकाम्या जागेत प्रथम पाच-सहा लोकांना घेऊन या आजाराविषयी माहिती द्यायचो. मग कुणाला औषध पाहिजे असेल तर एकेका रुग्णाची सविस्तर माहिती घेऊन औषधे देत होतो. दिवसभरात शंभरेक पेशंट्सना डॉक्टर्स तपासत होते. धारावीत दहा बाय दहाच्या एकेका घरात दहा-वीस मजूर राहतात. हे मजूर शिफ्ट ड्युटी करत असल्यामुळे दहा लोक रात्रपाळी करून दिवसा घरात झोपत व दहा लोक दिवसपाळी करून रात्री घरात झोपत असत. कोरोना काळात शिफ्ट बंद झाल्यामुळे सर्वच लोक घरात राहणे शक्य नव्हते. म्हणून लोक बाहेर पडत. महानगरपालिकेचे कर्मचारी खिचडी वाटप करायचे त्यावेळीही लोकांची गर्दी होत असे. अशावेळी शारीरिक अंतराचा फज्जा उडाला होता. लोक बाहेर आले की, पोलीस लाठीहल्ला करीत होते. कोणतेही नियम पाळणे शक्य नव्हते. रोज रुग्णांचा आकडा वाढत होता अशावेळी महानगरपालिका, शासन यांच्याबरोबर आमच्या स्थानिक डॉक्टरांच्या संघटनेच्या (माहिम धारावी मेडिकल प्रॅक्टिशनर्स असोसिएशन) पदाधिकाऱ्यांनी महानगरपालिका साहाय्यक आयुक्तांची भेट घेतली. त्यावेळी खाजगी डॉक्टर्स काय मदत करू शकतात हे विचारून आम्ही आमच्या सत्तावीस तरुण डॉक्टरांचा संघ तयार केला. एक किंवा दोन डॉक्टरांसोबत महानगरपालिकेचे कर्मचारी, आशा वर्कर यांना घेऊन आमच्या डॉक्टरांनी विभाग पिंजून काढायला सुरुवात केली. महानगरपालिकेकडून PPE किट सर्व डॉक्टरांना रोज दिले जात होते. ट्रॅव्हल हिस्टरी, ताप, खोकला, न्यूमोनिया यासदृश लक्षणे दिसली की, त्यांना स्वॅब तपासणीसाठी पाठवायचे, इतरांना रोगाविषयी माहिती देऊन धीर द्यायचा अशी कामे आमचा संघ करत होता. दहा-बारा दिवसांत जवळजवळ चाळीस ते बेचाळीस हजार लोकांची तपासणी झाली. लोकांमध्ये विश्वास वाढला. महानगरपालिकेने तातडीने क्वारंटाईन सेंटर्स वाढवले. धारावीत बावन्न बेडचं 'साई हॉस्पिटल' ताब्यात घेऊन फक्त कोविडचे उपचार सुरू झाले. या सगळ्या तपासणीमुळे आमचे पाच डॉक्टर्स कोविड पॉजिटिव्ह निघाले. डॉ. वाघमारे यांच्या उपचारामुळे धारावीत साई हॉस्पिटलमधून हे

डॉक्टर्स पूर्ण बरे होऊन पुन्हा स्वतःचे दवाखाने चालवत आहेत.

एप्रिलमध्ये दुसरे लॉकडाऊन सुरू झाले. त्यावेळी धारावीतलेच नव्हे तर मुंबईतील सर्वच परप्रांतीय मजूर, महाराष्ट्रातील ग्रामीण भागातील मजूर आपल्या गावाकडे जायला अधीर झाले होते. मिळेल त्या मार्गाने त्याने आपल्या गावाकडे कूच केले. मे महिन्यात तर ट्रेन्स सुरू झाल्या. मजुरांनी आपल्या गावाकडे मुक्काम हलवला. धारावीतील दीड लाख लोक गावी निघून गेले. आरोग्ययंत्रणेवरचा ताण कमी झाला. हळूहळू खाजगी डॉक्टर्सही आपापल्या दवाखान्यात परतू लागले. ज्यांनी महानगरपालिकेबरोबर भाग घेतला होता त्यांना अजूनही महानगरपालिका PPE किट देत आहे. मे महिन्याच्या शेवटी परिस्थिती सुधारू लागली.

कोविड-१९च्या साथीमध्ये लक्षात येण्यासारखी गोष्ट अशी की, धारावीकरांनी आपणहून काळजी घेतली. 'सार्वजनिक शौचालय' स्वच्छ कसे ठेवता येतील ते पाहिले. 'हौसिंग सोसायटी'च्या पदाधिकाऱ्यांनी स्वच्छता पालनासाठी काही कायदेही केले. जे अडीच हजार रुग्ण सापडले ते पूर्ण बरे होऊन गेले. सत्तर टक्के पेशंट बरे झाले. बाकी पेशंट्सना बीएमसी शाळा, मनोहर जोशी विद्यालय आणि क्रीडासंकुल येथे क्वारंटाईन केले गेले. आज लेख लिहिताना ७ जुलै रोजी धारावीत गेल्या दहा दिवसांत एकही मृत्यू नाही. ६ तारखेला फक्त एक नवा रुग्ण सापडला. चौकशी केली असता असे कळले की, धारावीसाठी बांधलेली दोन क्वारंटाईन सेंटर्स बंद करून ती सेंटर्स दादरला हलविण्यात आली आहेत. धारावीतल्या नागरिकांमधील भीतीचे वातावरण आता गेलेले आहे. आता सर्वांच्या हे लक्षात आले आहे की, एकूण बाधित रुग्णांपैकी फक्त ५% रुग्णांना इतर काही आजार असल्यास व आत्मविश्वास गमावला तर औषधोपचाराची गरज असते. ९५% बाधित रुग्णांनी संतुलित आणि पोषक आहार-विहार केल्यास बरे होतात. त्यासाठी मात्र त्यांनी आयुर्वेद, होमिओपॅथी व निसर्गोपचाराचा अवलंब करायला हवा. तीन-साडेतीन महिन्यांत हेही लक्षात आले की, औषधांच्या जोडीलाच नीट आहार-विहारही आवश्यक आहे.